

GRANSKNINGAR

Medeltida stadsbildning och urbanisering – ett monument över en arkeologiprofessors forskargärning

Hans Andersson, *Medeltida Urbanisering. Uppsatser 1972–2015*, 272 s., Lund Studies in Historical Archaeology 19, Lund 2017.

HANS ANDERSSON, professor emeritus i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet, har sedan början av 1970-talet intresserat sig för urbaniseringen i Skandinavien från förhistorisk tid fram till 1500-talet. I förordet skriver han att intresset för medeltida städer väcktes vid historieprofessorn Erik Lönnroths seminarium vid Göteborgs universitet där Andersson insåg att de latinska benämningarna för ”stad” användes alldeles för lättsinnigt. Det centrala temat i de samlade uppsatserna som presenteras i boken *Medeltida Urbanisering* är just hur man ska definiera begreppen urbanisering, stad och tätort. Läsaren får följa Hans Anderssons forskning kring urbanisering som begrepp inom medeltidsarkeologin under en period på 40 år. Uppsatserna är publicerade i originalform med undantag av de ursprungligen tyska och engelska artiklarna som författaren har översatt till svenska. Från början har de publicerats i en mängd olika forum i såväl tidskrifter, antologier, konferenspublikationer som årsskrifter.

De sammanlagt elva uppsatserna har indelats i fyra sektioner utgående från geografiskt fokus. Tyngdpunkten ligger på den första sektionen, vilken består av artiklar på det övergripande temat urbanisering i Skandinavien, därefter vidgas perspektivet i sektion två till global nivå med artikeln ”Historisk arkeologi och globalisering”, för att återgå till lokal nivå i sektion tre med uppsatser rörande urbaniseringen i Västsverige under medeltiden. Slutligen presenteras projektet *Medeltidsstaden*, vilket författaren var med och utarbetade.

Det som jag reagerade på var att bokens uppsatser sammanställts i sin ursprungliga form utan några mer utförliga reflektioner och diskussion kring vad författaren i dag tänker kring de frågor han ställde i uppsatserna från 1970- och 1980-talen. Det hade varit trevligt att få läsa hans uppdaterade kommentarer till uppsatserna i anslutning till varje sektion, eftersom de ofta går i dialog med det forskningsfält som då utgjorde deras kontext.

Många av uppsatserna behandlar dessutom mer eller mindre samma frågeställning, men ur olika geografiska perspektiv. I förordet och slutordet för Andersson visserligen en allmän diskussion kring uppsatserna och reflekterar kring urbanisering som forskningsfält inom den historiska arkeologin. Med tanke på att uppsatserna nu har publicerats utan ytterligare redigering och revidering hade det ändå varit på sin plats med några allmänna reflektioner av författaren i direkt anslutning till artiklarna kring vad som har hänt på området sedan de publicerades.

Bokens första sektion ”Medeltida urbanisering: Svenska och skandinaviska perspektiv” är också den mest intressanta. Den består av sex uppsatser som huvudsakligen behandlar diskussionen om begreppen centralorter, tätorter, och städer. Den här diskussionen har varit central för Anderssons forskning där han har tillämpat en bred förståelse av begreppet urbanisering. Liksom han skriver i förordet återkommer han i flera av artiklarna till frågan om hur man ska definiera begreppet stad under medeltiden i Skandinavien (och i synnerhet i Västsverige och Mälardalsområdet), vilket har varit hans geografiska fokus i forskningen. Frågan om befolkningstäthet och centralorter kommer också upp i bokens övriga sektioner, och stundvis blir det en hel del upprepningar för läsaren.

I uppsatsen ”Centralorter, tätorter och städer i Skandinavien – Några metodiska problem” (1972) diskuterar Andersson svårigheten med att begreppsligt definiera vad som är att betrakta som en stad, eftersom diskrepansen mellan vad vi definierar som stad och de medeltida städerna ofta är betydande. Utgående från geografen Walter Christallers centralortsteori och historikern Michael Mitterauers förståelse av begreppet centralitet utarbetade Andersson en metodologi som skulle vara tillämpbar på forskning kring den medeltida urbaniseringen i Skandinavien. I uppsatsen listar han tre former av bebyggelse: tätorter, centralorter och städer. Ytterligare går det i forskningen kring bebyggelse under medeltiden att definiera typen av centralort utgående från tre kriterier: funktionella, topografiska och inre rättslig-administrativa. De funktionella kriterierna avser förhållandet mellan en centralort och dess omland samt till andra centralorter, medan de topografiska kriterierna syftar till att möjliggöra beskrivningen av en ords bebyggelsestruktur. Slutligen avser de rättslig-administrativa kriterierna företeelser som visar på centralmaktens inflytande och ortens juridiska ställning, exempelvis förekomsten av privilegier, lagar och råd för städerna. Kriterierna kan enligt författaren användas som metodologiskt hjälpmedel när man undersöker urbaniseringsgraden för en ort.

Det som Andersson efterlyste var att man i forskningen rörande den medeltida stadsbildningen skulle ta hänsyn till både arkeologiskt och historiskt material i större utsträckning än vad som gjorts tidigare. Han ansåg också att arkeologiskt och historiskt material måste sammanvägas vid en

sådan analys, eftersom i synnerhet de juridiska och rättsligt administrativa kriterierna är sådana som rör skriftliga källor. Detta betyder också att det kan vara svårt att bestämma dessa kriterier på äldre medeltid, eftersom de skriftliga källorna är få, vilket också är ett problem som författaren återkommer till.

På det här sättet har Andersson utvecklat en schematisk modell för undersökningen av urbaniseringen i Skandinavien, vilken visserligen fungerar för att visa på generella tendenser, men han påpekar också att det givetvis är svårt att dra upp allmängiltiga slutsatser för att studera medeltida urbanisering. Snarare är den här modellen att betrakta som ett metodologiskt verktyg i forskningen av medeltidsstäderna. Den största svårigheten som Andersson beskriver beträffande urbaniseringen under äldre medeltid i Skandinavien är att dra en gräns mellan *stad* och *icke-stad*. Därför var det viktigt att utveckla ett beskrivningssystem som skulle vara tillämpbart på nordiskt material.

Utgående från den utarbetade modellen beskriver Andersson urbanisering i följande termer: "Urbanisering innebär den sammanflyttning av människor som sker vid vissa orter med åtföljande bebyggelseförtätning och framväxt av differentierad verksamhet" (s. 17). Det som därmed skiljer stad från landsbygd är att det i staden bedrivs specialiserad verksamhet, såsom hantverk och handel, koncentrerad till en plats dit människor från det omkringliggande området söker sig. Det tidigaste exemplet som han lyfter fram är Birka på Helgö i Mälaren som utgående från det arkeologiska materialet kan undersökas med hjälp av de funktionella och topografiska kriterierna. De pekar på att Helgö så tidigt som på 400- och 500-talen hade utvecklats till en centralort. Han har också utgående från den här modellen velat visa att orter som Sigtuna och Gamla Uppsala redan under förhistorisk tid börjat centraliseras. Samtidigt konstaterar han att det är svårt att mäta orternas förhållande till varandra under den här tiden, eftersom både det arkeologiska och skriftliga källmaterialet inte ger några utförligare uppgifter om varken de rättsligt politiska kriterierna eller om funktionella kriterier såsom handel och hantverk. Det som går att påvisa är en skiftning i den religiösa ställningen mellan de två orterna i samband med kristendomens ankomst till området då biskopsätet småningom flyttades från Sigtuna till Uppsala. Detta tyder på att Uppsala i egenskap av förkristen religiös centralort också får en överordnad roll vad beträffar befästandet av den nya religionens ställning.

Målsättningen med metoden som presenteras i bokens första sektion var enligt författaren att nå fram till ett bevisningssystem för orter och deras förhållande till varandra genom användningen av kriterierna för att belysa graden av centralitet. Med tanke på att det har gått 46 år sedan den första uppsatsen publicerades hade det varit bra med en avslutande

diskussion till artiklarna med författarens tankar och kommentarer angående utvecklingen och tillämpningen av metoden.

I uppsatsen ”Städer i öst och väst – regional stadsutveckling” tillämpade han metoden som han skisserat fram i den föregående uppsatsen med fokus på två regioner: Mälardalsområdet samt Västsverige (Halland och Bohuslän). Författarens avsikt var att undersöka huruvida urbaniseringen under medeltiden skedde på en regional nivå. Uppsatsen publicerades som delrapport nr 34 inom ramarna för projektet Medeltidsstaden. Här visade Andersson att det under 1200-talet uppstod en skillnad i utvecklingen av städerna mellan de båda regionerna där Mälardalsområdet karaktäriserades av en stabilare utveckling och där regionens ekonomiska och politiska centrum blev allt mer koncentrerat till Stockholm, medan städerna i Västsverige präglades av diskontinuitet och upprepade stadsflyttningar. Förklaringen, menade han, låg i städernas direkta omland där det inte fanns tillräckligt med ekonomiskt understöd i Västsverige för en stabil stadsutveckling. Dessutom saknade regionen en centralmakt som skulle ha haft intresse av att koncentrera regionens urbana centra. I Mälardalsområdet går det att iakttä en tydligare urbanisering eftersom kungamakten utövade allt starkare inflytande på området. Detta syns också i de historiska källorna från de mellansvenska städerna, såsom privilegiebrev och urkunder utställda av stadsråden utgör ett mer betydande källmaterial i Mälardalsområdet än i Västsverige, vilket tyder på att Mälardalsområdet var en mer urbaniserad region under 1200-talet. Det fanns därmed en kronologisk skillnad i urbaniseringen mellan de båda regionerna under högmedeltiden.

Ett annat centralt tema i uppsatserna är frågan rörande vilka områden som har legat inom städernas inflytande. Särskilt när det gäller frågan om regional utveckling, som framför allt diskuteras i sektionerna ett och tre, använder sig Andersson av urbanisering i en bredare syn på urbanisering än det som vi kallar städer. Detta diskuteras utförligt i uppsatsen ”Järn, stad och statsbildning” (2010) där Andersson specifikt undersöker städernas roll i järnhanteringen, utgående från förekomsten av arkeologiska fynd från smedjor i de medeltida städerna. Utgående från detta har han undersökt från vilka områden järnet transporterades samt vilka städer som var centrala för den medeltida järnhanteringen i det svenska riket. Det visar sig, föga överraskande med tanke på att järnet var en viktig exportvara, att järnet spelat en central roll i uppkomsten av städer under medeltiden. Här kunde dock Andersson ytterligare ha jämfört det arkeologiska med det historiska fyndmaterialet, liksom han själv tidigare har efterlyst att forskare i högre grad borde göra. Även om uppsatsen är försedd med ordet statsbildning i rubriken är hänvisningar till de historiska källorna få. Det som jag här reagerade på var att statsbildning egentligen inte alls diskuteras i uppsatsen annat än indirekt.

Bokens andra sektion ”Skandinavien och world systems” består endast av artikeln ”Historisk arkeologi och globalisering” som publicerades 2002 på engelska och i en svensk version 2009. Begreppet *world systems* hänvisar till artikeln ”The 5000-year world system” (1993) av Andre Gunder Frank och Barry K. Gills, vilka kritiserade medeltidsforskningen för att vara alldeles för eurocentrisk. Den fråga som Andersson i synnerhet diskuterar rörande världssystemen är problematiken kring förhållandet centrum–periferi, även här med hänvisning till Walther Christallers *Die zentralen Orte in Süddeutschland* och Immanuel Wallersteins *The modern World system* (1974). Anderssons syfte med artikeln är att lyfta fram diskussionen om hur man inom historisk arkeologi ska förhålla sig till en globaliserad kontext i stället för den nationella som arkeologer annars tenderar att vara bundna till. I artikeln efterfrågar han en mer genomtänkt teoretisk hållning inom historisk arkeologi som skulle vara tillämpbar på olika nivåer och olika typer av källmaterial. En sådan hållning menar han kunde erbjudas just av centrum–periferi-modellen. Det Andersson främst avser med centrum-begreppet är tätorter såsom städer och borgar, vars inflyelseområden utgör periferin.

I artikeln lyfter han diskussionen om urbanisering från det lokala planet till ett världsomspännande perspektiv. Han menar nämligen att den urbanisering som går att spåra under medeltiden i Skandinavien och Europa också skedde på liknande sätt i Asien och i Afrika. Stadsarkeologin kan dra nytta av det här perspektivet när det gäller studiet av kontaktområden där man stundvis påträffar material från mycket vidsträckta områden. Argumentet är intressant med tanke på att de övriga uppsatserna som valts ut till boken är mycket lokalt förankrade i Skandinavien och i synnerhet Sverige. Om jag har förstått honom rätt så är det således mer komparativa studier i den regionala urbaniseringen för olika kontinenter som han efterlyser inom medeltidsarkeologin.

Från diskussionen om urbanisering på global nivå övergår Andersson till en diskussion om urbanisering på lokal nivå i bokens tredje sektion, vilken innehåller tre uppsatser på temat. Den handlar specifikt om urbaniseringen i Halland och Bohuslän. Här lyfter han fram frågan hur det medeltida arkeologiska materialet ytterligare kunde utvecklas samt vilka problem i landskapets historia som kunde undersökas utgående från detta material. Avsnittets mest intressanta diskussion förs i artikeln ”Västkustens medeltida städer – eller vem har nytta av städer”, som ursprungligen publicerades i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 10 1985. Artikelns rubrik syftar på frågan om de många stadsflyttningarna i regionen och uppkomsten av dubbelstäder som skedde under medeltiden i regionen. Andersson menar att det instabila läget i regionen berodde på svaga ekonomiska intressen och på en avsaknad av en stark centralmakt som skulle ha centraliserat

de rättslig-administrativa och ekonomiska funktionerna till städerna. Eftersom tematiken i den tredje sektionen överlappar med de frågor som diskuteras i bokens inledande sektion kan man fråga sig om inte artiklarna kunde ha inordnats i en gemensam sektion. Därmed skulle bokens disposition ha blivit mer överskådlig för läsaren, i stället för att hoppa mellan olika geografiska fokus.

Intressant nog skriver författaren i bokens första sektion att det som karaktäriserade de undersökta regionerna, det vill säga Mälardalen och Västsverige, var att de var belägna i de tre skandinaviska rikenas periferi. Detta påstående tar dock inte hänsyn till att Mälardalsområdet från och med högmedeltiden allt mer utvecklades till rikets ekonomiska och juridiska centrum och att det ingalunda låg i periferin med tanke på att Finland med Åbo stift sedan 1100-talet allt mer integrerats med det svenska riket. I bokens sista sektion riktar han dock en viss självkritik mot detta påstående, eftersom han återkommer till detta i uppsatsen ”Medeltidsstaden i Sverige och Finland – blick bakåt och framåt”. I uppsatsen, som ursprungligen publicerades 2009 som en del av en festskrift till medeltidsarkeologen Markus Hiekkänen, reflekterar Andersson över utarbetningen och utvecklingen av projektet medeltidsstaden. Projektet var till en början begränsat till det moderna Sveriges gränser, utan hänsyn till att Finland var en del av det svenska riket under medeltiden. Vid projektets konferens i Vadstena 1979 hade detta påpekats av den dåvarande statsarkeologen Carl Jacob Gardberg, varefter man inledde en diskussion mellan Riksantikvarieämbetet och Museiverket angående samarbete kring projektet. Det resulterade i att Markus Hiekkänen utsågs att leda inventeringen av de finska medeltidsstäderna Borgå, Åbo, Nådendal och Raumo.

Sammanfattningsvis ger boken som helhet läsaren en god översikt över Hans Anderssons forskning sedan början av 1970-talet. Diskussionen kring urbaniseringen i Mälardalen och Västsverige är också intressant då den lyfter fram de regionala skillnaderna i stadsutvecklingen mellan de båda orterna. Styrkan ligger i den allmänna metodologin som är baserad på centralortsteorin, vilken har möjliggjort en iakttagelse av regionala skillnader i urbaniseringen. Samtidigt utgör modellen också en svaghet eftersom den tenderar att förenkla urbaniseringsprocessen på ett sådant sätt som låter förstå att urbaniseringen skulle ha varit en mycket mer medveten process hos invånare och centralmakt än vad den kanske var. Detta är dock en problematik som Andersson själv poängterar gällande den utarbetade modellen. I slutordet definierar han sin syn på urbanisering som uttryck för människors behov av mötesplatser som påverkades av det omland varifrån de samlade människorna kom. Liksom framgått av bokens utvalda uppsatser är det en bred förståelse av urbaniseringen som författaren har tillämpat på sin forskning.

Anna-Stina Hägglund